

УДК 159.922-057.87

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

В. В. Шахов

У статті на основі узагальнення психологічних досліджень аналізується проблема генезису професійної самосвідомості особистості в студентському періоді розвитку. Визначено основні підходи провідних науковців до розуміння сутності, структури, психологічних механізмів та чинників розвитку професійної самосвідомості особистості у період юнацтва та їх впливу на формування самоідентичності. З'ясовані основні критерії розвитку професійної самосвідомості в студентському віці: диспозиційність, самопотенціювання, атрибутивність.

Ключові слова: самосвідомість, професійна самосвідомість, професійна ідентичність, рефлексія, самоідентичність, диспозиційність, самопотенціювання, атрибутивність.

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ

В. В. Шахов

В статье на основе обобщения психологических исследований анализируется проблема генезиса профессионального самосознания личности в студенческом возрасте. Определены основные подходы ведущих ученых к пониманию сущности, структуры, психологических механизмов и факторов развития профессионального самосознания личности в период юности и их влияния на формирование самоидентичности. Выявлены основные критерии развития профессионального самосознания в студенческом возрасте: диспозиционность, самопотенцирование, атрибутивность.

Ключевые слова: самосознание, профессиональное самосознание, профессиональная идентичность, рефлексия, самоидентичность, диспозиционность, самопотенцирование, атрибутивность.

THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL IDENTITY STUDENTS

V.V. Shakhov

The article on the basis of generalization of psychological research examines the problem of the genesis of professional self-consciousness of personality in student age. Defines the basic approaches of leading scientists to the understanding of the nature, structure, psychological mechanisms and factors of development of professional consciousness of the person during the period of youth and their influence on the formation of self-identity.

Key words: identity, professional identity, self-esteem, level of aspiration, I image, professional self-esteem, identity, professional, reflection, self-identity.

Юнацький вік науковці вважають кризовим періодом розвитку, психологічний зміст якого полягає в переході від дитинства до дорослості. Криза студентського віку пов'язана з кризою самосвідомості, внаслідок переживання якої юнаки набувають почуття власної індивідуальності. Розвиток професійної самосвідомості та набуття професійної ідентичності в студентському віці як важливої характеристики особистості [1; 3; 7; 13] розглянемо з точки зору різноманітних наукових підходів, представлених як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

Мета статті – на основі аналізу різноманітних підходів провідних науковців до розуміння сутності, структури, психологічних механізмів з'ясувати основні чинники розвитку професійної самосвідомості особистості у період юнацтва та їх роль у формуванні самоідентичності студента.

Родоначальник психоаналітичного напрямку в психології З. Фрейд визначав юнацький період як період напруги, тривожності, сексуального збудження та іноді особистісних відхилень, де розгортання сексуальної енергії відображає собою процес дорослішання [17]. Його послідовниця А. Фрейд характеризує юнацький вік як період внутрішнього конфлікту, хиткої поведінки та психічної неврівноваженості за рахунок підсилення імпульсів «Воно», які конфліктують з «Я» та «Над Я». Аналізуючи розвиток «Над Я», вона звертає увагу на ідентифікацію з батьками та інтеріоризацію батьківського авторитету, що є важливим для формування самоідентичності та професійної самосвідомості в студентському періоді розвитку. Вчена вважала, що коли конфлікт між «Воно», «Я» і «Над Я» не був розв'язаним в юності, то його наслідки можуть зруйнувати емоційну сферу індивіда. Щоб вирішити цей конфлікт, «Я» повинно бути сильним, юнак повинен усвідомлювати свою суб'єктність, нести відповідальність за власні вчинки [18].

Згідно з С. Холлом, період юнацтва характеризується проявом виняткової активності аж до виснаження, різкого переходу від радості до суму, потяг до спілкування, який переходить у бажання побути на одинці. У цей час здійснюється вибір між визначеністю власного «Я», набуття Его-ідентичності або почуттям дифузії, розмитості, рольової невизначеності. Криза студентського віку - це криза ціннісних конфліктів, коли норми оточення, субкультури, майже ніколи не співпадають з нормами, які існують у сім'ї. Взагалі це період до певної міри обмежених прав, можливостей і приписаних ролей [7].

Г. Крайг, Ф. Райс називають юнацький вік періодом набуття особистісної автономії як незалежності, свободи та, разом з цим, і відповідальності, що характеризує собою дорослу та зрілу суб'єктність [14]. Кожний період містить у собі різні проблеми, труднощі, пов'язані з розвитком. Зокрема, в студентському періоді розвитку, на думку Г. Крайг, вирішення двох глобальних проблем забезпечує досягнення дорослості та зрілої професійної самосвідомості, досягнення автономії і незалежності від батьків; формування ідентичності, що означає творче і незалежне «Я», яке гармонійно поєднує різні елементи особистості [7, с. 523]. Ідентичність складається із багатьох компонентів: психічних, сексуальних, соціальних, професійних, моральних, ідеологічних, психологічних якостей, сукупність яких утворюють цілісну особистість [7].

Відповідно до епігенетичної теорії Е. Еріксона, головне завдання індивіда полягає в тому, щоб, переходячи з одного життєвого етапу на інший, він досяг ідентичності, набув позитивну

самоідентичність. Вчений вводить поняття «психосоціального мораторію», яким позначає кризовий період між юністю та дорослістю. У цей період відбувається набуття дорослої ідентичності, нового ставлення до світу, коли індивід може знайти для себе певну нішу в суспільстві шляхом апробування різних ролей без обов'язкового прийняття якої-небудь з них. Неподолана криза тягне за собою «дифузії ідентичності», рольову розмитість, що часто призводить до саморуїнування (вживання алкоголю, наркотиків тощо). Е. Еріксон наголошує, що криза – це потенційний вибір між сприятливими й несприятливими напрямками розвитку [20, с. 141]. Відповідно кризу ідентичності в студентському періоді розвитку можна розглядати як становлення істинного авторства студентів у визначенні та реалізації своїх поглядів на життя.

Таким чином, можна зробити висновок, що набута позитивна самоідентичність зумовлює розвиток та становлення професійної самосвідомості особистості, коли юнак може ідентифікувати себе з новими ролями, які вимагають компетентності, творчості, передбачуваності перспективи свого розвитку, тобто реалізації власної професійної самосвідомості.

А. Бандура на ґрунті соціально-когнітивної теорії дослідив особливості розвитку особистості в студентському періоді. Спостерігаючи за поведінкою інших людей, студенти моделюють свою поведінку. Процес моделювання стає процесом соціалізації, у результаті якого формуються звичні для особистості моделі реакцій, що дозволять уникнути багатьох помилок при розробці стратегій поведінки. Розвиток професійної самосвідомості, зокрема в студентському віці, залежить від орієнтації на конкретні зразки поведінки, на еталони професійної діяльності та залежить від ідеалів, на які юнак спрямовує свою поведінку. Самоконтроль, саморегуляція власної поведінки юнаками є невід'ємною складовою розвитку їх особистості й, відповідно, розвитку їх професійної самосвідомості. Формування самоефективності, підвищення її рівня є найважливішою передумовою для особистісного росту [21].

Ключовою ідеєю соціально-когнітивної теорії є те, що формування умінь і навичок самоефективності й самоконтролю неможливе без управління власною поведінкою. Отже, управління власною поведінкою є невід'ємною складовою розвитку особистості.

Р. Хевігерст розробив психосоціальну теорію розвитку в юності на основі одночасного розгляду потреб індивіда й соціальних потреб. Науковець обґрунтував головні завдання розвитку, які студенти повинні вирішити: прийняття своєї зовнішності та вміння ефективно володіти тілом; формування нових і більш зрілих стосунків із однолітками обох статей; прийняття чоловічої або жіночої соціально-сексуальної ролі; досягнення емоційної незалежності від батьків та інших дорослих; підготовка до трудової діяльності, яка могла б забезпечити економічну незалежність; підготовка до вступу в шлюб і сімейного життя; поява бажання нести соціальну відповідальність і розвиток відповідної поведінки; знаходження системи цінностей та етичних принципів, якими можна керуватися в житті, тобто формування власної ідеології. Разом з тим, вчений вважав, що більшість сучасних юнаків неспроможні досягти ідентичності й тому страждають від безцільності й невизначеності свого існування. На його думку, головною ж цінністю молоді є самовираження (цит. за [14, с. 89-92]).

Ж. Піаже, звертаючись до категорії «суб'єкт», виокремлює чотири стадії когнітивного розвитку, серед яких є формально-операційна, що характеризує особистість юнака. На стадії формальних операцій формується здатність до абстрактного мислення, яке стає інтроспективним. Юнак спроможний аналізувати не лише теперішнє, а й проектувати майбутнє [12]. Таким чином, Ж. Піаже ставить інтелект у центр свого дослідження, вивчаючи можливості людини як діяча, досліджуючи його внутрішні характеристики. Згідно теорії Ж. Піаже, розвиток когнітивних процесів зумовлює розвиток професійної самосвідомості особистості, зокрема в студентському періоді.

В теорії гештальттерапії Ф. Перлза, з позиції суб'єктного підходу акцент робиться саме на внутрішніх силах особистості, на її здатності в студентському періоді цілеспрямовано осмислювати теперішнє, яке включає в себе і майбутнє, і минуле. Вчений робить акцент на внутрішній активності психіки людини, що дозволяє стверджувати іманентність професійної самосвідомості як такої, що закладена в генезі самої людини [15].

У теорії особистості К. Роджерса фундаментальними поняттями є «Самість» і «Я-концепція», яка включає не тільки сприйняття себе реального, а й уявлення про себе такого, яким би я хотів бути (Я-ідеальне). Саме в студентський період відбувається інтенсивний розвиток «Я-концепції», спостерігається тенденція до самоактуалізації. Згідно К. Роджерсу, формування позитивної Я-концепції, зокрема у юнаків, залежить і від педагогічної майстерності педагогів, і від створення сприятливих умов для розкриття потенційних сил особистості, які будуть сприяти особистісному росту, утвердженню людини в якості суб'єкта власного життя [16].

Таким чином, у зарубіжних теоріях розвитку професійної самосвідомості особистості взагалі та в студентському віці зокрема, розглядається як пов'язаний з ідентифікацією з батьками та інтеріоризацією батьківського авторитету (З. Фрейд); набуттям особистісної автономії як незалежності, свободи та

відповідальності (Г. Крайг, Ф. Райс); самоідентичністю (Е. Еріксон); саморегуляцією, самоконтролем та самоефективністю (А. Бандура); самовираженням та самоздійсненням (Р. Хевігерст); розвитком когнітивних процесів (Ж. Піаже); внутрішніми силами особистості, її здатністю цілеспрямовано осмислювати теперішнє, яке включає в себе і майбутнє, і минуле (Ф. Перлз); поняттям «Самість» і «Я-концепція» (К. Роджерс).

Проаналізуємо підходи вітчизняних науковців щодо розвитку професійної самосвідомості юнацтва.

Л. С. Виготський розглядає розвиток як складне переплетення зовнішніх і внутрішніх умов та будови свідомості й самосвідомості особистості і соціальної ситуації її розвитку [59]. Згідно, культурно-історичному підходові, процес розвитку самосвідомості особистості відбувається «від зовнішнього середовища до формування новоутворень і, навпаки: від нової структури свідомості до нового сприйняття дійсності» [59, с. 28]. Застосування принципу «зовнішнє через внутрішнє» в культурно-історичній теорії розширює розуміння провідної ролі суб'єкта в різних видах активності. Перехід до самостійних і відповідальних проявів такої активності настає саме в студентському періоді при входженні особистості в доросле життя.

Представники діяльнісної теорії розвитку особистості (В. В. Давидов, Д.Б. Ельконін, О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн) [1; 17; 20] розглядають діяльність як активну взаємодію з оточуючою дійсністю, в ході якої жива істота виступає як суб'єкт, який цілеспрямовано впливає на об'єкт, задовольняючи таким чином свої потреби. Щодо навчальної діяльності в студентському періоді розвитку, то вона, згідно Д.Б. Ельконіну, повинна носити осмислений, усвідомлений, цілеспрямований характер, повинна бути спрямованою на зміну самого діяльнісного суб'єкта. Також відношення реального й ідеального стає предметом осмислення для юнака, а відкриття межі між реальною та ідеальною формою дорослості носить авторський характер [1].

У концепції Л. І. Божович активність виступає основою розвитку особистості як суб'єкта. Вміння визначати, аналізувати власні потреби і прагнення на основі ставлення до себе як суб'єкта власного життя, розвитку, саморозвитку дають підстави стверджувати про сформованість у студентів суб'єктної позиції [1]. Стрімкий розвиток самосвідомості в студентський період, зокрема, усвідомлення різних аспектів власного «Я», дозволяє юнакові здійснювати вибір цінностей, сенсів свого життя та способів самоконтролю й нести відповідальність за результати власних дій, формувати позитивну «Я-концепцію» й розвивати свою суб'єктність.

З. С. Карпенко вважає, що здатність до «цілепокладання» свого психічного розвитку і себе як регулятора цього процесу є важливою характеристикою індивіда як суб'єкта психічної активності. А своєрідний сплав у людині соціального й індивідуального дозволяє їй бути суб'єктом власної життєтворчості і здатною до цілепокладання свого розвитку взагалі [6].

К. М. Поліванова розуміє вікову кризу, зокрема студентського віку, як «перетворення новобудови стабільного періоду в суб'єктну здатність індивіда» [13, с. 179]. Суб'єктивація здатності вимагає її випробування в нових ситуаціях по відношенню до тих ситуацій, які її породили. Це випробування, на думку вченої, є умовою виникнення професійної самосвідомості. Створення нової соціальної ситуації розвитку, коли відбувається процес суб'єктивації новоутворень, змінює соціальну ситуацію розвитку особистості, тому що відбулися зміни в структурі свідомості, що призвело до перебудови її буття. У кризовий період студенти є більш вразливими, і це потребує, зокрема від педагогів, врахування вікових особливостей молодих людей, надання більшої свободи в розвитку здібностей та реалізації їхніх задумів, створення умов, які забезпечать особистісний розвиток [12].

Отже, процес онтогенетичного розвитку в діяльнісній парадигмі є процес привласнення (цінностей, зразків поведінки), в результаті чого відбувається відтворення індивідом історично сформованих людських здібностей і функцій, які формують полісуб'єкта розвитку.

Ю. В. Лановенко зазначає, що перехід від мотиваційно-потребової до операційно-технічної сфери в студентському віці призводить до конфліктів тому, що «хочеться більше, ніж можесться». І тільки полісуб'єктна взаємодія відкриває для студентства оточуючий світ, коли вони дійсно стають невід'ємною частиною цього світу – діями, які здатні його змінювати, перебудовувати, тобто стають суб'єктом по відношенню до себе й оточуючого світу. Таким чином, діяльність особистості студентського віку стає суб'єктною. Як зауважує вчена, психоаналітичні концепції розглядають внутрішньо особистісні конфлікти як результат постійної боротьби між «Я», «Воно» і «Над Я», тому саме в студентському періоді розвитку спалах енергії інстинктів протистоїть здатності розумно міркувати та внутрішнім силам самосвідомості індивіда [9], що вимагає цілеспрямованої корекційно-розвивальної роботи з розвитку самосвідомості й, відповідно, професійної самосвідомості.

Ф. Є. Василюк вважає, що відособлюючись від образу «Я» в очах найближчого довкілля, долаючи професійно-позиційні та політичні детермінації покоління, об'єктивно оцінюючи свої якості як «не-Я», юнацтво набуває відповідальності за власну суб'єктність. Пізнання власного «Я», переживання почуттів

втрати попередніх цінностей, уявлень, інтересів і пов'язаних з цим розчарувань дозволяє класифікувати цей період як критичний, кризовий, конфліктний [2].

Разом з тим, юнацький період є сприятливим для набуття самоідентичності, а криза буде протікати м'якше для тих студентів, які підготовлені до сучасних інноваційних, технічних нововведень. Вони ідентифікують себе з новими ролями, проявляючи компетентність, творчість, наполегливість та передбачення перспективи власного розвитку. Отже, розвиток професійної самосвідомості такої молоді буде протікати набагато швидше, ми б сказали «глибше», яскравіше, ніж іншої - з розмитою ідентичністю.

Отже, в студентському періоді розвитку переважає проектно-дослідницька діяльність: побудова життєвих планів на майбутнє, визначення потенціалу власного «Я», пошук життєвих смислів. Завдяки абстрактному мисленню студенти здатні співвіднести і трансформувати той образ дорослого, який у них закладений, з певними ідеалами цього образу, співставляючи його з внутрішніми ресурсами власного «Я». Вони здатні до критичної рефлексії свого попереднього досвіду. Саме це характеризує суб'єкта діяльності студента як автора, творця власної життєдіяльності.

О. В. Завгородня також дотримується думки про те, що суб'єктність людини розкривається через авторство, а саме через здатність замислювати, проектувати власну діяльність. Саме в студентському періоді розвитку переважає проектно-дослідницький тип діяльності, тобто проектування свого життєвого шляху, дослідження потенціалу особистісного Я. Якщо людина незадоволена своїм стихійним Я, усвідомлює його недосконалість, то вона прагне перетворити його згідно зі своїм проектом [5]. Тому суб'єктність, зокрема в студентському віці, розкривається, передусім, через авторство власної життєдіяльності.

Таким чином, у вітчизняній психології розвиток професійної самосвідомості в студентському періоді розглядається як процес, пов'язаний з привласненням цінностей, зразків поведінки тощо, внаслідок чого відбувається відтворення індивідом історично сформованих здібностей і функцій, які формують полісуб'єкта розвитку (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, В.В.Давидов); відкриттям межі між реальною та ідеальною формою дорослості, що носить авторський характер (Д. Б. Ельконін); активністю, яка виступає основою розвитку особистості як суб'єкта (Л. І. Божович); створенням умов для розвитку й саморозвитку певних суб'єктних якостей, ідеєю самозмін, саморозвитку, саморуку особистості як вільного спричинення, яка розкриває «Я» людини як «causa sui» («причина себе») за рахунок осмислення чотирьох граней «Я» (Я ідеальне, Я іманентне, Я трансцендентне (думка), Я трансфінітне (переживання) (А.В. Петровський); континуальною суб'єктною здатністю особистості до усвідомлення (В. О. Татенко); з полісуб'єктною взаємодією, спрямованою на зміну, перебудову себе й оточуючого світу (Ю.В. Лановенко).

Отже, як зарубіжні, так і вітчизняні теорії психічного розвитку поклали початок суб'єктному підходу щодо розуміння професійного розвитку особистості. Зокрема, гуманістичний та психоаналітичний напрямки в зарубіжних теоріях сформували основу для розвитку суб'єктного підходу. Вітчизняні теорії психічного розвитку базуються на культурно-історичному та діяльнісному підходах до розвитку професійної самосвідомості особистості.

На основі проведеного теоретичного аналізу ми визначили також, що критеріями розвитку професійної самосвідомості в студентському віці можуть бути диспозиційність – здатність студентів бачити спосіб досягнення своїх дій, аналізувати його, планувати досягнення поставленої мети; самопотенціювання – здатність знаходити, обирати і створювати засоби, необхідні для досягнення поставлених цілей, для реалізації того, що замислено; атрибутивність – усвідомлене цілісне сприйняття і наділення себе якостями індивіда, індивідуальності, особистості, суб'єкта на шляху саморозвитку. Механізмами розвитку професійної самосвідомості особистості студента виступають рефлексія, самопізнання, самовизначення, саморегуляція. Становлення особистості відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Для студентського періоду життя характерним є стрімкий розвиток самосвідомості, рефлексії, що забезпечує й розвиток професійної самосвідомості особистості студента.

Література

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И.Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
2. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризисы: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – №3. – С. 90-101.
3. Галузяк В.М. Развитие професійної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів: монографія / В.М. Галузяк, К.В. Добровольська. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – 256 с.
4. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения: Монография / В. В. Давыдов. – М. : ИНТОР, 1996. – 544 с.
5. Завгородня О. В. Проблема особистості з позицій інтегративного підходу / О.В.Завгородня // Практична психологія та Практична психологія. – 2009. – №5. – С. 1–7.
6. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості: Монографія / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

7. Клее М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие): Монография / М. Клее; [пер с фр.]. – М.: Педагогика, 1991. – Пер. изд. : Бельгия, 1986. – 176 с.
8. Котик І. О. Механізми рефлексії у процесі розвитку професійної самосвідомості людини: дис кандидата психол. наук: 19.00.01 / Котик Інна Олександрівна. – К., 2004. – 209 с.
9. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – [9-е изд.] – СПб. : Питер, 2011. – 940 с.
10. Лановенко Ю. І. Психологічні особливості переживання суб'єктом юнацької кризи: дисер. кандидата психол. наук: 19.00.07 / Лановенко Юлія Іванівна. – К., 2005. – 217 с.
11. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
12. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже; [пер с франц. и англ.], [Сост. – комм. ред. перевода Вал. А. Лукова, Вл. А. Лукова]. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 528 с.
13. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов: учеб. пособие [для студ. высш. пед. заведений] / К.Н. Поливанова. – М. : Издат. центр, 2000. – 184 с.
14. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К.Долджин. – [12-е изд.] – СПб. : Питер, 2010. – 816 с.
15. Перлз Ф. Опыты психологии самопознания (практикум по гештальттерапии) / Перлз Ф. ; [пер с англ.]. – М.: Гиль-Эстель, 1993. – 240 с.
16. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия / Карл Роджерс; [пер. с англ.]. – М.: Рефл-бук, Киев: Ваклер, 1997.– 320 с.
17. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
18. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд. – М.: Педагогика-Прогресс, 1993. – 144 с.
19. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. – Педагогика, 1989. – 560 с.
20. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; [пер. с англ.], [общ. ред. А.В. Толстых]. – 2-е изд. – М. Флинта «Прогресс», 2006. – 352 с.
21. Bandura A. Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change / Albert Bandura // Psychological review, 1977. – Vol / 84 (2)/ – P. 191–215.

References

1. Bozhovych L. Y. Lychnost y ee formirovanye v detskom vozraste / L.Y.Bozhovych. – SPb. : Pyter, 2008. – 400 s.
2. Vasyliuk F. E. Zhyznennyi myr y kryzysy: typolohycheskyi analiz krytycheskykh sytuatsiy / F. E. Vasyliuk // Psykholohycheskyi zhurnal. – 1995. – №3. – S. 90–101.
3. Haluzyak V.M. Rozvytok profesijnoyi samosvidomosti studentiv vy'shnyx navchal'nyx zakladiv: Monografiya / V.M. Haluzyak, K.V. Dobrovol's'ka. – Vinny'cya: TOV «Nilan LTD», 2015. – 256 s.
4. Davydov V. V. Teoriya razvyvaiushcheho obucheniya: Monohrafiya / V. V. Davydov. – M. : YNTOR, 1996. – 544 s.
5. Zavhorodnia O. V. Problema osobystosti z pozytsii intehratyvnoho pidkhodu / O. V. Zavhorodnia // Praktychna psykholohiia ta Praktychna psykholohiia. – 2009. – №5. – S. 1–7.
6. Karpenko Z. S. Aksiolohichna psykholohiia osobystosti: Monohrafiya / Z. S. Karpenko. – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2009. – 512 s.
7. Klee M. Psykholohiia podrostka: (Psykhoseksualnoe razvytye): Monohrafiya /M. Klee; [per s fr.]. – M.: Pedahohyka, 1991. – Per. yzd. : Belhiya, 1986. – 176 s.
8. Kotyk I. O. Mekhanizmy refleksii u protsesi rozvytku profesiinoi samosvidomosti liudyny: dys. kandydata psykhol. nauk: 19.00.01 / Kotyk Inna Oleksandrivna. – K., 2004. – 209 s.
9. Kraih H. Psykholohiia razvytyia / H. Kraih, D. Bokum. – [9-е yzd.] – SPb.: Pyter, 2011. – 940 s.
10. Lanovenko Yu. I. Psykholohichni osoblyvosti perezhyvanniia subiektom yunatskoi kryzy: dyser. kandydata. psykhol. nauk: 19.00.07 / Lanovenko Yuliia Ivanivna. – K., 2005. – 217 s.
11. Leontev A. N. Deiatelnost. Soznanye. Lychnost / A. N. Leontev. – M. : Polytyzdat, 1975. – 304 s.
12. Pyazhe Zh. Rech y myshlenye rebenka / Zh. Pyazhe ; [per s frants. y anhl.], [Sost. – komm. red. perevoda Val. A. Lukova, Vl. A. Lukova]. – M. : Pedahohyka-Press, 1994. – 528 s.
13. Polyvanova K. N. Psykholohiia vozrasnykh kryzysov : ucheb. posobyie [dliia stud. vyssh. ped. zavedenyi] / K. N. Polyvanova. – M. : Yzdat. tsentr, 2000. – 184 s.
14. Rais F. Psykholohiia podrostkovoho y yunosheskoho vozrasta / F. Rais, K.Doldzhyn. – [12-е yzd.] – SPb. : Pyter, 2010. – 816 s.
15. Perlz F. Opyty psykholohyy samopoznaniya (praktykum po heshtal'terapyi) / Perlz F.; [per s anhl.].– M.: Hyl-Estel, 1993. – 240 s.
16. Rodzhers K. Klyentotsentryrovannaia terapiya / Karl Rodzhers; [per. s anhl.].– M.: Refl-buk, Kyev: Vakler, 1997.– 320 s.
17. Freid Z. Psykholohiia bessoznatelnoho / Z. Freid. – M.: Prosveshchenye, 1990. – 448 s.
18. Freid A. Psykholohiia «Ja» y zashchytne mekhanizmy / A. Freid. – M.: Pedahohyka-Prohress, 1993. – 144 s.
19. Elkonyn D. B. Yzbrannye psykholohycheskiye trudy / D. B. Elkonyn. – M. – Pedahohyka, 1989. – 560 s.
20. Erikson E. Identichnost: yunost i krizis / E. Erikson; [per. s angl.], [obsch. red. A.V. Tolstyih]. – 2-е izd. – M. Flinta «Progress», 2006. – 352 s.
21. Bandura A. Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change / Albert Bandura // Psychological review, 1977. – Vol / 84 (2)/ – P. 191–215.